

Тип амазонки в європейській літературній традиції і поляниця войовнича російських¹ билин

Іван Созонович

I.

Порівняльне вивчення літературних творів оприявнює між іншим той цікавий факт, що всі більш-менш значні сюжети не творяться штучним способом і не появляються на світ у цілком готовому вигляді, у тій формі, з якою ми їх знаходимо у пізніших художніх творах. Виявляється, що найскладніші сюжети зароджуються спочатку як прості згадки фактичного характеру, відтак ростуть, ускладнюються, видозмінюються і таким чином стоять у тісному зв'язку з цілим рядом своїх прародичів. Окремі складні сюжети у наш час досліджені досить повно, як, скажімо, легенди про Фауста, Вічного Жида, Дон Жуана, Ленору, але вивчення інших перебуває у зародковому стані й не може не привертати наукової допитливості.

До останніх належить, поруч із багатьма іншими, і легенда про амазонок, яка користується від найдавніших часів досить широкою популярністю. У цьому нарисі я хотів би накреслити лиш у найбільш загальних рисах процес зародження, поступового росту, ускладнення і видозміни цієї легенди у міжнародній європейській традиції, не маючи на меті ні вичерпати матеріал, ні обґрунтувати свою думку повним набором доказів.

Переказ про амазонок, виявляється, має досить давнє походження. Це ім'я зустрічається вже в «Іліаді». Амазонки називаються тут «мужеподібними»: саме у тому місці, де Пріам, згадуючи юність та свої походи у Фрігію, каже («Іліада», III, 189):

Був же тоді поміж ними і я як їхній союзник
В день той, коли амазонки з'явилися мужоподібні²,

а також в іншому місці, де йде мова про подвиги юного Беллерофонта («Іліада», VI, 186):

Трете: в бою подолав амазонок він мужоподібних.

Така перша, найдавніша згадка про цю легенду у Гомера.

Те, про що «Іліада» лише згадує чи на що в ній лише натякається, набуває свого дальшого розвитку в епічних поетів гомерівської школи і в ранніх грецьких істориків, так званих логографів, попередників Геродота. Амазонки, за їх розповідями, вступають у зіткнення із самими афінянами, і їхня боротьба обставляється романтичними подробицями. Існувала ціла епічна поема під назвою «Аттіда», де розповідалося про облогу міста Афіни амазонками та про захист міста Тезеєм. Численні відтворення подробиць цієї епічної боротьби художниками і скульпторами на вазах, барельєфах, у формі статуй сприяли збереженню і подальшій передачі цієї давньої легенди, що належить до перших часів існування Афіни. При цьому, як у письменників, так і на пам'ятниках мистецтва амазонки постають у рядах героїв, з котрими вони раніше боролися: боротьба закінчується любовними стосунками. Так, амазонки допомагають Беллерофонту у його боротьбі з чудовиськом Химерою; Ахілл закохується в умиряючу на його руках амазонку Петезілею; амазонка Антіона закохується у Тезея, через кохання до нього вона зраджує свою батьківщину і йде за героєм в Афіни. На вазах до нашого часу збереглося зображення шлюбу Тезея з Антіоною.

У вищенаведених місцях «Іліади» епітетом при слові амазонки служить слово *αυτάρκται*. Це слово було витлумачене у двох значеннях: або, як ми відзначили вище, «мужеподібні», тобто спроможні протистояти чоловікам, або в значенні «мужененависні». В останньому значенні цей епітет уперше зустрічається в Есхіла («Прометей», 125); ще багато й інших письменників

¹ Більшість билин, як це довели авторитетні вчені, була українського походження.

² Ця та наступна цитати з «Іліади» подані за виданням: *Гомер. Іліада* / Переклав із старогрецької Борис Ген. – К.: Дніпро, 1978. – 432 с.

засвоюють подібне розуміння цього епітета, у зв'язку з чим загальне уявлення про чоловічу натуру амазонок замінюється уявленням про їхню ненависть до чоловіків.

З іншого боку, етимологія самого слова *σπαρζορες* (давні грамматики виводили від слова *μασος* – груди, у зв'язку з чим *σπαρζορες* означає «безгруда», дала підставу до ускладнення переказу у тій формі, з якою неодноразово доводиться зустрічатися при читанні грецьких істориків і географів. Але у пластичному мистецтві ці тлумачення етимології слова *σπαρζορες* не відображені, через що в художніх творах амазонка завжди уявляється у вигляді жінки з добре розвинутим бюстом, тоді як історики та географи, котрі не настільки чутливі до вимог художньої правди, як скульптори і живописці, залишили нам у спадок від сивої давнини фантастичний опис амазонок, який можна поставити поруч із старими легендами про велетнів і карликів, про людей із собачими головами, безоких або безротих та інших казкових істот.

II.

Від найдавніших часів літературна традиція визначала місце проживання амазонок у долині річки Фермодонта, котра впадає в Чорне море з півдня, між Синопом і Трапезунтом, або ж місця між Каспійським і Чорним морями, узагалі у прикавказьких країнах. При цьому найголовніші відомості про них дає Геродот (IV, 110, 111, 114, 117), а пізніше Страбон (XI, 6).

За Геродотом, амазонки з річки Фермодонта, занесені бурею на суднах у землю скитів, вступили з ними у зв'язок, унаслідок якого появився новий народ савромати, які розмовляють скитською мовою, але вже з давнього часу зіпсованою, позаяк амазонки недостатньо засвоїли скитську мову. Оселилися вони на північ від озера Меотидського. З того далекого часу жінки савроматів ведуть нинішній спосіб життя: разом із чоловіками і без них їздять верхи на полювання та війну і вдягаються так само, як і їхні чоловіки. Щодо подружжя, то у них дотримуються такого правила: жодна дівчина не виходить заміж доти, поки не вб'є ворога; деякі жінки доживають у них до старості і вмирають дівчатами, бо не були здатні виконати цю вимогу.

Як повідомляє Страбон, амазонки живуть на північних схилах кавказьких гір. Більшу частину року вони роблять всю роботу самі: орюють землю, саджають рослини, доглядають стада, особливо коней; найсильніша з них організує полювання і вправляється у військовій справі. Усім їм у дитинстві випалюють праву грудь, щоб безперешкодно могли користуватися правим плечем у різних заняттях і особливо в киданні списа. Вони озброєні луком, сокирою і щитом, а зі шкур диких звірів виготовляють собі шоломи, плащі і пояси. Упродовж двох весняних місяців вони зустрічаються із мужчинами із сусіднього племені Гаргареїв, від яких мають дітей. Дівчаток амазонки залишають у себе, а хлопчиків віддають на виховання Гаргареям.

Передаючи такі оповіді, Страбон висловлює сумнів в їх достовірності. Сумніви такого характеру висловлювали й інші письменники, а окремі намагалися навіть пояснити виникнення самого переказу, як це робить Палефат (*de non credendis fabulosis narrationibus*). На думку останнього, амазонками вважали чоловіків деяких варварських племен безбородих, які носили на зразок фракійських жінок довгий до п'ят одяг і довге, заплетене в косу волосся, за що, кепкуючи, їх називали бабами. Однак, незважаючи на всю неймовірність легенди про амазонок, вона повторюється у цілому ряду класичних письменників.

Після всього сказаного вам буде зрозумілою розповідь письменника часів Цезаря й Августа, історика Діодора Сицилійського, який передає на основі інформації своїх попередників відомості про амазонок, що жили в долині Фермодонта. Звичайно, у цьому разі Діодор ділиться з нами не результатом своїх власних етнографічних спостережень чи вивчення, а групує в одній загальній картині нагромаджені у тодішній літературі відомості з питання про амазонок.

«Цариця амазонок, яка по річці Фермодонт, – за словами Діодора, – підкорила всі сусідні народності, щастя їй усміхалося, а разом з тим збільшувалася її пиша. Вона назвала себе дочкою Марса і наказала всім чоловікам займатися пряжею і домашнім господарством. Вона видала закон, за яким жінкам було призначено проходити військову службу, а чоловіки, навпаки, були поставлені у принизливе рабство. Хлопчикам ламали руки і ноги, щоб зробити їх непридатними до військової справи; а дівчатам випалювали праву грудь, щоб вона, розвинувшись пізніше, не завжала їм у битвах. Звідси весь народ отримав ім'я амазонок».

Наведений опис амазонського царства чітко вказує, як поступово давній переказ набуває літературної заокругленості і мотивації.

Войовничість амазонок, про яку згадає Гомер, і своєрідне, в дусі народної етимології, тлумачення слова «амазонки», ускладнюються в наведеній розповіді Діодора третім уявленням, запозиченим зі спостережень над явищем гінеократії чи матернітету, які нібито проявилися в суспільному ладі деяких народів давнини. Так, той же Діодор (3, 51–54) так описує суспільний лад

Єгипту. Згадавши про те, що в давні часи було багато войовничих, хоробрих жіночих племен, подібних до тих, які пізніше, якраз незадовго перед Троянською війною, досягли могутності і процвітання в долині ріки Фермодонта, він додає: жінки виконують у Єгипті всі державні і суспільні обов'язки; чоловіки ж, навпаки, – як у нас господині, – керують домом і живуть відповідно до вимог своїх дружин. Їх не допускають ні до військової служби, ні до управління, ні до жодних інших обов'язків, під впливом яких могла б розвинути в них достатня мужність, щоб опиратися жінкам. Дітей відразу ж після народження передають чоловікам, які й повинні годувати їх молоком чи іншою їжею, котра відповідала б їх вікові.

Переказ про амазонок, як бачимо, поступово розбудовується і передається від письменника до письменника. Із безлічі таких переказів згадаю лише окремі. Так, про зустріч Олександра Македонського з амазонками розповідають Юстин, 12, 3; Діодор, 17, 77; Плутарх, Алекс. 46; Арріан, Ехр. Ал. 7, 13; 4, 15; Страбон, 11; Псевдо-Каллісфен та ін.

До речі, Арріан (7, 13) розповідає, що мідійський сатрап Атронат зустрів Олександра на шляху до Екбатані зі ста вершниками, яких він видавав за амазонок. Вони були озброєні, як і вершники, лише з тією маленькою різницею, що замість списів у них були сокири, а замість великих щитів маленькі. Дехто каже, що права грудь у них була менша від лівої і що під час битви вони її оголювали. Арріан також розповідає, нібито Фалестріс, або Мініфія в супроводі 300 амазонок прибула до Олександра і пробула у його товаристві 13 днів з метою отримати від нього спадкоємця.

Переказ про амазонок переходить, таким чином, від письменника до письменника, від греків до римлян і візантійців, а потім до середньовічних і новітніх хроністів і мандрівників. Звернемося насамперед до мандрівників.

III.

Мандрівники XV і наступних століть один за одним відтворюють класичну розповідь про амазонок і запевняють, що такі зустрічаються серед жителів Африки та Америки. Так, Фердінанд Кортес, який у 1519 році очолював експедицію в Мексику, розповідає, що на якомусь острові під назвою Кагета живуть самі жінки, яких лише час від часу відвідують чоловіки. Жінки ці покидають новонароджених хлопчиків, а дівчаток залишають при собі і виховують їх. У 1539 р. іспанський мореплавець Франціск де Орельяна проник проти течії по величезній річці південної Америки і назвав її Орельяною. При цьому він розповідав, що на берегах цієї ріки живуть войовничі жінки, які володіють луком і стрілами і обробляють свої поля. За словами Орельяна, вони живуть окремо від чоловіків і тільки у визначений час їх відвідують чоловіки сусіднього племені. Діти, які народжуються після цих щорічних відвідин, розподіляють так, що дівчатка залишаються при матері, а хлопчиків віддають батькам.

У повідомленні як Кортеса, так і Орельяна неможливо не побачити відгомону класичної давнини, але оскільки й інші мандрівники, як Христофор д'Акунья, який просувався вгору по південноамериканській річці в Перу в 1639 році, і французький астроном де Кондамін, котрий подорожував по тій самій річці в 1744–1745 роках, підтверджували звістку про амазонок, яку в Європу привіз Орельяна, то і сама ріка почала називатися Амазонкою.

Років через тридцять після Кондаміна всі ці відомості підтверджує португальський астроном Рібейро, і лише у 1804 р. німецький мандрівник Шомбург виявив, що ніяких амазонок в Америці не було, що мандрівники, які повторювали після Кортеса розповіді про них, описували їх рисами класичних переказів. Ніхто з мандрівників сам їх не бачив, а лише повторював чутки про них, котрі й передавалися з тими деталями і в рамках, які були накреслені класичними письменниками.

У таких рисах змальовує й африканських амазонок в XV ст. патер Хуан дос Сантос і Філіп Піафетта. І перший, і другий письменник, подібно до вищезгаданих мандрівників, повторюють класичний переказ: за їх словами, амазонки держави Дамут і області Мономотана в Африці між 16 і 19 градусами південної широти сходяться із сусіднім племенем і вбивають опісля щойно народжених хлопчиків; за словами Сантоса, дівчаткам випалюють праву грудь, а за Лопесом, на основі яких Піафетта і склав свій опис Конго, ліву грудь.

Таким чином, ми спостерігаємо цікаве пересадження старих класичних переказів на новий ґрунт – в Америку. Саме з відкриттям Америки збігається відродження тих багатьох дивних істот, які, за розповідями класичних письменників, колись перебували за межами давнього світу. За розповідями перших європейців, які ступали на американський материк, там натрапили не тільки на амазонок, а й на безголові, безногі, однооки та інші дивні людські та тваринні істоти. Такими байками мандрівники хотіли, очевидно, надати особливого повабу описові нових кра-

їй, хоча поза тим вони й насправді могли зустрічати і зустрічали жінок, котрі захищали свої житла зі зброєю в руках. Ось достатня підстава для того, щоб пересадити на новий ґрунт стару казку про амазонок в її повному класичному вбранні.

Хоч нас зараз, властиво, не цікавить питання про те, на ґрунті яких саме фактичних даних міг виникнути цей давній переказ, який цікавить нас суто з літературної точки зору, але у кожному разі нам здається доречним передати тут розповідь візантійського хроніста Зонари про зіткнення римлян з амазонками. Під час походу Помпея на Закавказзя, розповідає Зонара, відбувся бій римлян з авганями, за якими ховаються, вірогідно, албанці нашого часу. У цьому бою переміг Помпей; але позаяк між супротивниками римські солдати бачили багато жінок, які воювали, то, зацікавившись цим небаченим явищем, вони після битви хотіли довідатися, що це були за жінки і чи не були це переодягнені в жіночі плаття чоловіки. Тому вони почали порпатися в купі трупів, які покрили поле битви, з надією знайти тіла загиблих жінок, та жодного жіночого тіла вони не знайшли, але багато було амазонських щитів і взуття.

Зробивши цей маленький відступ до Зонари, котрий дає, вочевидь, ключ до розуміння виникнення самого переказу про амазонок, ми залишимо цей аспект питання без подальшого розгляду і підемо далі за літературним розвитком цієї поетичної фікції.

IV.

Не тільки в Азії, Африці та Америці історики, географи і мандрівники відкривали амазонок. Такі, за словами декотрих письменників, існували і на європейському материку. Так, відомий Еней Сильвій Пікколоміні, який став у 1458 р. папою з іменем Пія II, розповідає у своїй «*Historia bohemica*», що по смерті чеської королеви Любуші її подруга Власта заснувала в Чехії близько 740 року щось на зразок держави амазонок, котрі кілька років володіли фортецею Девіном і панували над околицями, поки врешті чоловіки хитрністю і силою не заволоділи Девіном. У битвах під керівництвом Власти відзначилися дівчата-богатири Шарка, Частава, Стратка, Мілітка, Будиславка. Ця розповідь, запозичена із Далімилової хроніки, яка пов'язана із класичними переказами, особливо тими, що передавалися у поетичних творах, у свою чергу служать джерелом пізніших чеських поетичних оповідок на цю тему, котрі таким способом стали надбанням і інших слов'янських народів.

Але й крім чехів, ця тема передавалася слов'янам із різноманітних джерел. Так, класична розповідь про амазонок відтворена слово в слово, як у Страбона, у літописі Нестора. Потрібно згадати також і про твори візантійських та інших письменників, які були поширені на Русі, як Зонара, як візантійський епос із XI ст. про Дігеніса Акритя, як твір мавра Орбіні «*Il regno degli slavi*» та ін. Останній твір містить цілий розділ «Про амазонок жіночої статі, славних воїнів слов'янських». У Росії цей твір став відомим у виданні Феофана Прокоповича 1722 р. і міг бути доповненням до типу поетичних творів про амазонки, яке зустрічаємо у візантійському епосі про Дігеніса Акритя, що ввійшло у формі перекладів і переробок і в російську писемність, а також у римському епосі, який віддавна читали по школах, в «Енеїді» Вергілія. До останнього ми і перейдемо, щоб переконатися, що тип амазонки безперервно передавався до новітніх часів не лише в науковій, так би мовити, літературі, але й у поетичній.

На чолі останньої варто поставити священну книгу римлян – Вергілієву «Енеїду», автор якої ввійшов у новітній час в ореолі чародія і став завдяки своїй поемі родоначальником грандіозного літературного напрямку, який відомий під назвою романтизму. Вергілій у своїй «Енеїді» (I, 490) згадує спочатку класичних амазонок і змушує їх боротися на боці троянців проти греків під керівництвом Пентесілеї:

Пентесілея приводить ряди амазонок;
їхні щити; вона в шалі, завзягтям між тисяч палає,

Золототканою груди відкриті вона підв'язала
Пов'яззю, – діва, а битись готова з мужами нарівні³.

А потім додає до них образ могутньої особистості амазонки Камілли, яка стала своєю чергою родоначальницею всіх пізніших героїнь цього типу. «Італії честь», як її іменує поет, цариця Камілла на чолі кінного загону появляється на стороні вольськів на допомогу латинам у їх

³ Ця та наступна цитати з «Енеїди» подані за виданням: *Вергілій. Енеїда* / З латинської переклав Михайло Білик. – К.: Дніпро, 1972. – 356 с.

боротьбі з Енеєм. Вона була дочкою царя Метаба. Вигнаний із міста і позбавлений царства, Метаб утік із малятком-дочкою у пустельні гори:

В горах безлюдних життям пастухів увесь вік свій прожив він.
Тут, між тернових кущів і звірини, виховував доню –
Все молоком годував її, що у кобили із стада
З вимені в ніжні уста їй доїв. А скоро лиш перші
Кроки ступати дитя почало, то ручки маленькі
Списом він гострим озброїв і стріли, і лук перевів
Через плече їй, маленькій; і замість злата в косі, й замість
Довгої палли, на тілі звисала у неї, на спині,
Від голови їй, шкура тигриці. Вже ручкою вміло
Кидала стріли дитячі й довкола голівки крутила
Прашу на ремені звитім; уже й журавля убивала,
Що прилетів з-над Стрімону, чи білого лебедя часом.
Вже матері з міст тірренських багато бажали даремно
Взяти її за невістку. Вона ж лиш Діану та зброю
І непорушну невинність дівочу кохає...

Такою була Камілла, яка появилася на чолі своєї летючої дружини. Розпочалася битва.

В цій кривавій різні амазонка Камілла гуляє
З сагайдаком на плечах, груди одну лиш відкривши до бою.
То вона густо з руки посіває гнучкими списками,
То двосічним залізом в правиці махає невтомно.

За плечами у неї золотий лук; вона оточена вибраними соратницями, при ній Тулла, Тарпея та інші дівки, всі італійки, яких вибрала Камілла на службу – як під час війни, так і під час миру. Цілий ряд воїнів перемогла Камілла. Вона вражає їх і пікою, і списом, і дротиками, і сокирою. Два троянських велетні загинули від її рук. Але, урешті, захопившись переслідуванням Хлорая, з котрого вона прагнула зняти дорогу зброю та одягу, Камілла дає нагоду Аррузету, який мчав за нею, скористатися її похибкою і вразити у відкриті груди. Так загинула славна амазонка.

У змалюванні особистості Камілли Вергілій дотримується традиційних подробиць: це насаперед дівка, котра посвятила себе військовій справі та Діані, у битві її праве плече оголене. Потім він додає нові деталі: її виховує батько у вигнанні, у виняткових умовах, у пустельних горах і нетрях, матері вона не знає. У боях виявляє незвичайну силу, перемагає велетнів, «тяжкою сокирою» бавиться, як м'ячем.

V.

Оминаючи мовчанкою велетенську літературу середньовічної Європи, позначену впливом «Енеїди» Вергілія, перейдемо до пам'яток нової поезії, які появилася на XV століть пізніше від «Енеїди», а проте однаково перегукуються з нею за характером свого складу та типом деяких персонажів. У числі таких типів постає і образ амазонки, як його змальовують італійські епічні письменники, і насаперед Аріосто і Тассо.

У своїй епічній поемі «Шалений Роланд» Аріосто виводить двох амазонок – Брадаманту і Марфізу. Остання виступає на боці сарацинів, має вигляд грізного воїна, день і ніч у своїх обладунках відшукує серед гір і рівнин лицарів, щоб стати на прою з ними для прославлення свого імені. Неодноразово вона з мечем у руці б'ється проти найславетніших християнських лицарів, як Роланд і Монтабан. Одного разу вона витримує бій проти десяти лицарів, які одночасно напали на неї, і побиває їх. Її спис настільки важкий, що четверо чоловіків з труднощами можуть підняти його. Від її страшного вигляду блідніють тисячі облич, здригається тисяча сердець. Озброєного лицаря вона перерубує на дві частини біля пояса, одним ударом вона пробиває лати і щит, окутий товстою сталлю, і вражає груди противника так, що спис виходить із спини на цілий лікоть. Як Марфіза вражає християнських лицарів, так Брадаманта – сарацинських.

Наприкінці своєї поеми Аріосто змушує обох амазонок вступити у боротьбу як суперниць у коханні до лицаря Рожера. Чарівним списом Брадаманта кілька разів вибиває із сідла Марфізу. Рожер намагається примирити суперниць, але замість цього викликає гнів Марфізи, і вона наносить йому важкий удар у голову. Цілком несподівано і до того ж у дивний спосіб виявляється, що Рожер – брат Марфізи. Рожер і Марфіза, як виявилось, близнюки, народилися у вигнанні,

як і Камілла, виховувалися в пустелі на молоці левиці. Потім Марфізу були викрали араби. Ми нуло багато років після того, і ось під час поединку з Рожером розкрито, що це брат і сестра.

Таким чином, розповідь, накреслена у Вергілія, одержує дальший свій розвиток в Аріосто, котрий обставляє її фантастичними подробицями, але витримує присутній хід подій: Марфіза, як і Камілла, народжується у вигнанні. Як і Камілла, вона живиться молоком диких звірів. Як і Камілла, виявляє незвичайну силу. В останньому бою вона не падає від руки Рожера, як це сталося із Каміллою, що загинула від руки Аррунта, адже авторові треба було ще розповісти про взаємопізнання брата і сестри та про їх походження.

Тассо у XII пісні своєї поеми «Визволений Єрусалим» помістив між іншим таку розповідь:

«У ефіопського царя на ім'я Санапо і його чорної дружини народилася дочка разуючої білизи. Не бажаючи викликати у царя ревності, цариця передала свою дівчинку на руки вірному євнухові, а до себе взяла чорне маля. Євнух виніс дівчину у чужі країни. У пустелі тигриця годувала її своїм молоком. Пройшовши через складний шлях численних пригод, дівчинка виросла і перетворилася в діву дивної краси і незвичайної сили, а й ім'я – Клорінда. Народившись у християнській сім'ї, вона, завдяки своєму вихованню, стає могутнім захисником мусульман і грізним ворогом хрестоносців. Після цілого ряду битв Клорінді доводиться врешті-решт вступити в єдиноборство із найславнішим християнським лицарем Танкредом. Танкред був закоханий у Клорінду, але, зустрівшись з нею на полі битви вночі, він її не впізнав і на питання Клорінди: «що ти мені несеш?» відповів «і бій, і смерть!» Супротивники вступають у бій; спочатку рубаються мечами, потім борються, а надалі знову беруться за мечі. Танкред бачачи свого супротивника закривавленим, просить відкрити своє ім'я. На це Клорінда заявляє, що вона один із тих двох лицарів, котрі завдали найбільшої шкоди християнам. Після цього бій закінчується з новою силою, і врешті-решт Танкред наносить своєму суперникові глибоку рану у груди. Клорінда падає».

Клорінда Тассо, як це бачимо із наведеного зображення епізоду її пригод, є продовженням літературної традиції амазонок Вергілія та Аріосто, лише дещо змінена. Як Камілла і Марфіза, так і Клорінда не знає своєї матері. Як і вони, вона виховується у вигнанні і в пустелі живиться молоком диких тварин. У битвах вона виявляє страшну силу та, отримавши смертельну рану від руки Танкреда, довідується, що це закоханий у неї лицар. Таким чином, і тут відбувається саморозкриття біографічної таємниці, хоч і дещо інше, ніж в Аріосто.

VI.

Але якщо взаємна залежність вищевказаних відтворень типу амазонки не потребує у цьому випадку особливих доказів, то інша справа, якщо ми захочемо від творів, що належать перу відомих письменників, закріплених визначеною хронологічною датою, перейти до такого хисткого матеріалу, як продукти безіменної народної творчості. Ми маємо на увазі тут *р о с і й с ь к і н а р о д н і б и л и н и*, в яких також знаходимо тип амазонки, яка з'являється тут під виглядом *п о л я н и ц і в о й о в н и ч о ї*. Цей перехід від літературних джерел до нештучно народних вкрай складний і вимагає особливої обережності, але необхідний.

Така необхідність випливає як зі змісту самих билин, так і з того факту, що вже доведені випадки проникнення в російську казкову і билинну поезію окремих літературних творів. Так, відома казка, яка позначилася і на билинах, про Бову-королевича є не що інше, як італійська романтична поема «*Vuovo d'Antona*», яка закорінена у традицію французької середньовічної *chanson de gestes*. Билини про Ставра Годиневича, якого за наказом Володимира Красного сонечка посадили за похвальбу у льохи глибокої і якого визволила власна дружина, котра з цією метою переодягається на чоловіка, приїжджає до Києва, одружується з дочкою князя Володимира і проходить численні випробування, – також є відображенням літературної хвилі, яка йшла із Франції через усі романські країни і захопила поезію південнослов'янську та руську, причому західні відлуння цієї хвилі у поезії іспанській і португальській майже дослівно збігаються з її східним відображенням у російських билинах. Так само билинний мотив про боротьбу Іллі Муромця зі Свеном відтінює давню літературну тему про боротьбу батька з сином, яка була відома в давньогрецькій поезії і відтворена в німецькій поезії вже у IX столітті у пісні про Гільдебранда і Гадубранда. Билини про Добрино Нікітича і його вірну дружину та деякі інші билинні мотиви, як виявляється тепер, мають також старі літературні джерела, які були широко представлені в поезії західноєвропейській.

Виходячи з такого характеру спостережень, які підтверджуються фактами, можна припустити, що і тип поляниці войовничої руських билин склався не без впливу вищезазначених класичних і романтичних образів.

Поглянемо, як саме биліни відтворюють епізод, який нас зацікавив.

Билина, вміщена в Гільфердінга під Ч. 77, а в Рибнікова під Ч. 22 першого тому, передає наступний зміст: Дванадцять московських богатирів стоять на московській заставі. А в той час

Едетъ поляничища удалая,
А ѣ удала поляничища великая,
Конь подъ нею какъ сильня гора,
Поляница на кони будто сенна конна.
У ней шапочка надета на головушку
А ѣ пушистая сама завесиста,
Спереду-то не видать личка румянаго
И сзади не видать шеи белойей.

Описаний тут одяг голови поляниці – «шапочка – сама завесиста», ймовірно, мав би відповідати шолому з опущеним заборолом і з бармицею, що закриває шию.

На своєму богатирському коні їздить поляниця по полю і забавляється богатирськими жартиками:

А ѣ кидаетъ она палицу булатную
А ѣ подъ облаку да под ходячую,
На добромъ кони она да ведъ подъезживатьъ,
А ѣ одною рукою палицу подхватыватьъ,
Какъ перомъ то лебединымъ поигрыватьъ,
А ѣ так эту палицу булатную покидываетъ.

У бій з цією поляницею вступає Ілля Муромець; вони б'ються спочатку палицями і списами, а потім борються. Тут поляниця перемагає Іллю. Іншого разу Ілля кидає поляницю на землю і, ставши їй «на белы груди», запитує: «якої вона землі та якої литви, як її звати на ім'я та по-батькові?» Після тривалої суперечки на це питання поляниця відповідає:

Есть я родом изъ земли да изъ тальянской,
У меня есть родна матушка честна вдова,
Да честна вдова она калачница..
И отпустила меня (матушка) ехать на святую Русь –
Поискать соби да родна батюшка,
Поотведать мне да роду-племени.

Тоді Ілля впізнає у поляниці свою дочку і розповідає, що, служачи «тальянському» королю три роки, він був в «тальянській» землі і пізнав чесну вдову калачницю. Після цього він їде з дочкою у свій намет. Але коли Ілля заснув, поляниця, бажаючи помститися йому за сором своєї матері, намагається вбити його, але Ілля прокинувся і порубав її на шматки.

Розглядаючи уважно зміст цього билінного мотиву, можемо виокремити такі головні ланки:

а) поляниця російських билін виховується при матері, не знаючи батька, живе в «тальянській» землі, тоді як батько перебуває на «святой Русі». Всі героїні романтичного епосу – Камілла «Енеїди», Марфіза «Шаленого Роланда», Клорінда «Визволеного Єрусалима» – виростають також, не знаючи або взагалі своїх батьків, або знаючи лише батька, і то завжди лише на чужині.

б) як ті амазонки, так і поляниця володіє неймовірною силою, озброєна як лицар і під приводом знайти батька шукає пригод, як Марфіза і Клорінда.

в) як і вони, поляниця, котру переміг суперник, довідується, що билася з близькою людиною, з рідним батьком, як у ролі суперника Клорінди був закоханий у неї лицар, а суперник Марфізи – її рідний брат. Таким чином, як в Аріосто і Тассо, так і в російських билінах бій закінчується упізнанням.

Якщо додати до цих збігів у змісті даного епізоду, як він відтворюється в італійському романтичному епосі та й у билінах, ту зовнішню деталь, що співець російських билін виводить свою героїню із «тальянської» землі, то з великою вірогідністю можна припустити, що в билінах «про Іллю Муромця і його дочку» ми маємо відображення романтичного епосу, в котрому, завдяки Вергілію, а пізніше Аріосто і Тассо, одержав своєрідну розробку класичний переказ про амазонок як дів, здатних за своєю силою і хоробрістю протистояти героям.

Звичайно, нелегко визначити, коли, за яких умов і на яких теренах руської землі міг бути засвоєний билинами цей романтичний сюжет. На всі ці питання можна відповісти лиш більш чи менш вірогідними припущеннями. Зокрема, такими.

Билинна назва войовничої диви – «поляниця» – стоїть також у зв'язку і з билинним виразом «поляковать», якому відповідає польське слово «polować», що означає полювати. Звідси «поляниця» може означати те саме, що й мисливиця; тому, імовірно, билина, описуючи зовнішність поляниці, додає:

На правой руки у ней-то соловей сидить,
На левой руки да жавроленочекъ,

причому згадувані тут співучі пташки замінили собою, вірогідно, мисливських птахів, сокола і яструба, призначення яких для пізніших співців билин стало незрозумілим у зв'язку з занепадом звичаю соколиного полювання.

Окрім того, потрібно мати на увазі, що в основі слова «поляниця», «поляковать» лежить корінь «поле», яке розуміється у тому значенні, в якому приймався цей вислів у старих російських пам'ятниках, коли присуджували комусь «поле», тобто поєдинок, змагання, і в якому це слово вживалося іноді в старочеській мові, напр., у Даліміла, коли воно означало «військо», «битву», «війну». Від слова «поле» у значенні поєдинку, бою походять російські слова «польникъ», «полоникъ», «поляница». Таким чином, термін «поляниця» у значенні мисливиці, войовниці, поєдинщиці хоч і зберігся у билинах, які записані в лісах глухої півночі, має, власне, книжні джерела.

Отже, термін «поляниця» міг потрапити в билинну поезію лише через посередництво людини книжної вченості. З іншого боку, тільки така людина могла оволодіти і самим епізодом романтичної поезії про подвиги амазонки, котру і визначає російським книжним терміном «поляниця».

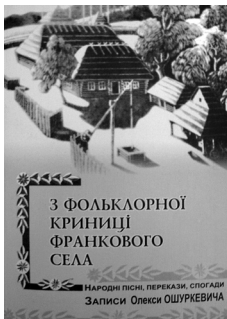
Якщо мати на увазі, що російська билина відтворює романтичний епізод в тім його опрацюванні, яке ми знаходимо в італійській поезії кінця XVI століття, то буде можливим припустити, що російська билина про Іллю Муромця і його дочку поляницю виникла не раніше початку XVII століття.

Лише такого характеру припущення більшої чи меншої вірогідності можна робити з питання умов і часу виникнення билини, яка примикає до літературної традиції, що нараховує багато століть свого існування і розвитку в класичних і західноєвропейських літературах.

Переклад з російської Юрія Горблянського та Івана Денисюка

Нові книги

З фольклорної криниці Франкового села. Народні пісні, перекази, спогоди. Записи Олекси Ошуркевича. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 166 с.

Збірник містить зразки українських народних пісень, прозових оповідей з батьківщини І. Франка – села Нагуєвич Львівської області, яке завжди було в епіцентрі Франкових помислів, загадок, предметом фольклорно-етнографічних, історико-економічних дослідів, об'єктом художніх творів. На реаліях рідного села особливо виразно простежуються мотиви записаних легенд і переказів: синтез реального і міфопоетичного надає цим творам особливого аромату.

Усі записи зроблені у 1966–1992 роках, зібрані матеріали публікуються вперше. Пісенно-музичні зразки збірника систематизовано у розділах за жанрово-тематичним принципом, а в межах розділів – за темами, хронологією розвитку подій. Варіанти пісень, як правило, подаються поруч і мають буквенні позначення після заголовка. Примітки і коментарі подаються безпосередньо після кожного фольклорного твору. Тут же вказано на варіанти і паралелі творів, які наявні у фольклорній спадщині І. Франка, а також у записах із Нагуєвич інших фольклористів. У додатки включено список літератури, використаної у примітках та коментарях, а також – «Показчик інформантів», «Словник маловживаних слів», «Алфавітний показчик пісень».